

Slobodan Vukićević
Filozofski fakultet
Nikšić

FENOMEN IDENTITETA I INTEGRACIONI PROCESI BALKANA U EU

PHENOMENON OF IDENTITY AND INTEGRATIONAL PROCESSES OF BALKAN IN EU

ABSTRACT: Balkan societies are not new-immigrant societies, but „old“ societies which have centuries long tradition and historically constituted identity. Important characteristics of Balkan societies identity is existing small differences which are affirmed in this text as richness of qualitative mediation in integrational processes of Balkan into EU, and not as „curse of small differences“. That principle and thoughtful base of integrational processes respects multi cultural, multi national and polietnical structure of Balkan societies, which should legally be constituted based on principles of inter-culturalism, consociative democracy and parliamentarism. In that way dynamics of integrational processes, with preserving not just subjectivity of Balkan states, but also preserving subjectivity of their citizens, is being assured. Development of individualism culture and collectivism culture in the frame of Balkan societies is an important assumption for breaking through contradictions made by „the curse of small differences“.

Key words: identity, multiculturalism, interculturalism, culture of individualism, culture of collectivism, consociative democracy.

APSTRAKT: Društva Balkana nijesu novonastala-useljenička društva, već „stara“ društva koja imaju vjekovnu tradiciju i istorijski konstituisan identitet. Bitna karakteristika identiteta društava Balkana jeste postojanje malih razlika koje se u ovom radu afirmišu kao bogatstvo kvalitativnog posredovanja u integracionim procesima Balkana u EU, a ne kao „prokletstvo malih razlika“. Ta principijelna i smisaona osnova integracionih procesa uvažava multikulturalnu, multinacionalnu i polietničku strukturu društava Balkana koja treba institucionalno-pravno konstituisati na principima interkulturalizma, konsocijativne demokratije i parlamentarizma. Na taj način se obezbjeđuje dinamika integracionih procesa sa očuvanjem subjektiviteta ne samo država Balkana, nego i subjektiviteta njihovih građana. Razvitak kulture individualizma i kulture kolektivizma u okvirima društava Balkana je bitna pretpostavka prevladavanja protivrečnosti koje proizvodi „prokletstvo malih razlika“.

Ključne riječi: identitet, multikulturalizam, interkulturalizam, kultura individualizma, kultura kolektivizma, konsocijativna demokratija.

1. Pojam identiteta: identitet je princip i smisao života

Princip identifikacije neprestano prati svakog pojedinca, zajednicu i ljudsko društvo u cjelini i nosi sa sobom smisao života, odnosno postojanja. Svako negiranje, dogmatizovanje i borniranje vremenskog dinamizma identiteta zasnovanog na „saigri“ prošlosti, sadašnjosti i budućnosti znači brisanje principijelne i smisaone osnove identiteta, pojedinačnog, nacionalnog-etnokulturnog i uni-

verzalno-ljudskog. Njegoševa genijalnost i ovdje dolazi do punog izraza: „sveti tvorac veličanstvom sjaje, u iskrama kako u suncama“ (Luča mikrokozma).

Razumijevanju identiteta ne može se pristupiti kroz jednu komponentu, ili samo na individualnom, posebnom, opštem- univerzalnom nivou, već cjelovito, kroz antropološku, socijalno-psihološku, etno-kulturološku, političku i univerzalno-ljudsku komponentu. S obzirom na to, da su sve ove komponente jako dinamične, i sam identitet na svim nivoima je uvijek dinamičan. Ili, kako neki autori kažu: identitet je uvijek u raskoraku sa samim sobom. A mi, uvijek u dilemi da li smo bolji i stvarniji od identiteta, bilo da nam je nametnut, bilo da smo ga sami izabrali. To je onaj nepresušni motiv da neprestano afirmišemo identitet. Problem je što se pri tom javljaju ne samo pozitivni trendovi, nego i negativni sa izrazito lošim posljedicama po čovjeka i njegovu zajednicu. Najznačajnija karakteristika ovog procesa koji ima univerzalni smjer progresivnog kretanja čovjeka i njegove zajednice ka ostvarivanju fundamentalnih ljudskih vrijednosti jeste otpor uniformnosti, asimilaciji, negiranju identiteta („Kad bi se glave otkotrljale niza stranu, svako bi potrčao za svojom“).

Dinamizam identiteta prati prirodu čovjeka i njegove zajednice i sve tipove njegove identifikacije na individualnom, kolektivnom i ljudskom planu. Identitet na bilo kojem nivou i u bilo kojem obliku pretpostavlja postojanje i poštovanje drugog identiteta, jer bez ove relacije izolovani identitet bi ostao bez principa i smisla vlastitog postojanja. Očigledno, jedino valjan metod pristupa u sociološkom razumijevanju identiteta, individualnog-ličnog, kolektivnog, etno-kulturnog jeste onaj koji adekvatno prati neprestanu dinamiku značaja, značenja i smisla etničkog, kulturnog, vjerskog, građanskog, kao egzaktnih indikatora određene identifikacije, jer je identitet rezultat procesa identifikacije unutar nekog odnosa. On se može mijenjati ako se mijenja odnos. U sociološkoj operacionalizaciji upotrebljiviji je pojam identifikacije nego pojam identiteta. Preko pojma identifikacije egzaktnije dolazimo do značaja, značenja i smisla koji pojedini elementi dobijaju u konstituisanju identiteta na svim nivoima, i time izbjegavamo neutemeljene, fiktivne, ideološke sudove o autentičnosti identiteta koji se temelje na prostom, statičkom, dogmatskom nabranju tzv. „objektivnih obilježja“ (etničke srodnosti, porijekla, kulture, jezika, religije itd.).

Društvena stvarnost se kreće na neumitnom spoju Logosa i Istorije tako da se sva „objektivna obilježja“ susreću u spoju esencije (nivoa /političke/ kulture i društvenih odnosa) i egzistencije konkretnih pojedinaca, etničkih grupa, nacionalnih zajednica. Sopstvena istorija svake zajednice, kao kardinalna činjenica, pokazuje koliko se njena egzistencija javlja kao realizacija esencije. Tako, etnokulturni identiteti ne trpe uniformnost i na toj osnovi univerzalnost. Etnokulturni identiteti nijesu protiv univerzalnosti, ali one univerzalnosti koja prirodno proističe iz *dubine prirode etnokulturnih identiteta i smisla čovjekovog postojanja u vezi s tim*. Etnokulturni identiteti ne prihvataju univerzalnost kao uniformnost, to jest kao asimilaciju manjinskih kultura i brisanje „prokletstva malih razlika“ asimilacijom bilo koga, „malih“ ili „velikih“. To posebno važi za društva Balkana koja nijesu novonastala – useljenička društva, već „stara“ dru-

štva čije su države konstituisane na vjekovnoj tradiciji i istorijski konstituisanom etnokulturnom identitetu naroda koji u njima žive, i koja će prije prihvatiti da nestanu nego da budu asimilovani. Prema tome, „matična“ država za ove narode je ona u kojoj žive i u kojoj su oduvijek živjeli, a ne bilo koja druga država.

Ovaj životni i smisaoni osnov identiteta u savremenom društvu izbija na površinu, milom ili silom, na svim tačkama Ekumene. Jak intezitet migracija uslovljava izrazitu dinamiku fenomena identiteta i po formi i po sadržaju. On se već od 60-ih godina XX vijeka uspostavio kao načelo međunarodnog prava po kojem „zajednica predstavlja novi poredak međunarodnog prava“, a „subjekti su ne samo države članice, nego isto tako i njihovi građani“.

Ovim se obezbjeđuje da se pitanju identiteta ne pristupa kroz jednu komponentu, već cjelovito, kroz etničku, antropološku, socijalno-psihološku, kulturološku, ekonomsku i političku. S obzirom na to, da su sve ove komponente jako dinamične, i sam identitet u svim nivoima – ličnom, etnokulturnom i ljudskom, je uvijek dinamičan. Ili, kako neki autori kažu: identitet je uvijek u raskoraku sa samim sobom. A mi, uvijek u dilemi da li smo bolji i stvarniji od identiteta, bilo da nam je nametnut, bilo da smo ga smi izabrali. To je onaj nepresušni motiv da neprestano razvijamo sebe i identitet na svim nivoima – ličnom, etnokulturnom i ljudskom. Problem je što se pri tom javljaju ne samo pozitivni trendovi, nego i negativni sa izrazito lošim posljedicama po čovjeka i njegovu zajednicu. Najznačajnija karakteristika ovog procesa koja ima univerzalni smjer progresivnog kretanja čovjeka i njegove zajednice ka ostvarivanju fundamentalnih ljudskih vrijednosti jeste otpor stvaranju istog.

Očigledno, jedino valjan metod pristupa u sociološkom razumijevanju identiteta, individualnog-ličnog, kolektivnog, etnokulturnog jeste onaj koji adekvatno prati neprestanu dinamiku značaja, značenja i smisla pribjegavanju određenoj identifikaciji, jer je identitet rezultat procesa identifikacije unutar istorijski konstituisanog društvenog odnosa. U sociološkoj operacionalizaciji upotrebljiviji je pojam identifikacije nego pojam identiteta. Preko pojma identifikacije egzaktnije dolazimo do značaja, značenja i smisla koji pojedini elementi (etnički, kulturni, vjerski, građanski) dobijaju u konstituisanju identiteta na svim nivoima, i time izbjegavamo neutemeljene, fiktivne, ideološke sudove o autentičnosti identiteta.

2. Društveni kontekst identiteta – multikulturalna struktura društva

Ontologija savremenog društva najizrazitije se ispoljava u njegovoj multikulturalnoj strukturi. Od skoro 200 država ni jedna nema homogenu etnokulturalnu strukturu. Procjena je da danas imamo u svijetu oko 600 jezičkih i oko 500 etničkih grupa. To čini *multikulturalizam*, kako sa stanovišta aktuelnih društvenih odnosa, tako i sa stanovišta istorijskih tendencija i perspektive, *najznačajnijim fenomenom savremenog doba*.

Multikulturalna struktura drži otvorenim pitanja: jezičkih prava; regionalne autonomije; autentičnog političkog predstavništva; obrazovnih sistema i

programa; svojinskih prava; imigracione i naturalizacione politike; korišćenja nacionalnih i etničkih simbola i dr.).

U vezi sa ovim pitanjima Istočnu Evropu i Treći svijet potresaju mnogobrojni nacionalni konflikti, dok položaj imigranata, domorodačkih naroda, mjesto i uloga drugih kultura dovode u pitanje mnoge pretpostavke Zapadnog svijeta.

Nakon Hladnog rata etnokulturni konflikti su postali najveći izvor političkog nasilja u svijetu (Kimlika, 2004). Pogotovo zabrinjava činjenica da ovi konflikti ne pokazuju tendenciju smirivanja. U pristupu razumijevanja ovih konflikata zanemaruje se kardinalna činjenica da svaki od njih ima *svoju istoriju*, a to znači da nema uniformnog ili univerzalnog rješenja.

Zapadna politička tradicija je prećutkiivala ove probleme, priklanjajući se teoriji „kraja istorije“ po kojoj je demokratski sistem razvijenih kapitalističkih zemalja našao odgovor za sve ključne probleme čovjeka i društva, pa i za problem etnokulturnih konflikata.

Nastojanja su bila usmjerena na ostvarenje *ideala homogene državnice zajednice* prema *liberalnom konceptu* koji polazi od toga da treba utvrditi *opštobazična građanska i politička prava* svim *pojedincima* bez obzira na njihovo grupno pripadništvo, i samim tim biće zaštićena i prava manjina.

Sociološki je ovdje bitno primijetiti da liberali zanemaruju dvije bitne činjenice:

1. pojedinac nije puka apstrakcija već konkretno društveno biće sa svojim etnokulturnim identitetom – societalnom kulturom, u čemu nalazi smisao svog izbora i opredjeljenja;
2. grupni život je poseban realitet društvenog života za koji je neraskidivo vezan svaki pojedinac.

Društvena stvarnost se kretala drugim putem. Etnokulturni identiteti ne trpe uniformnost i na toj osnovi univerzalnost. *Etnokulturni identiteti nijesu protiv univerzalnosti, ali one univerzalnosti koja prirodno proističe iz dubine prirode etnokulturnih identiteta i smisla čovjekovog postojanja u vezi s tim.* Etnokulturni identiteti ne prihvataju univerzalnost kao uniformnost, to jest kao asimilaciju manjinskih kultura. Etnokulturni konflikti u savremenom društvu su upravo otpor političkom nasilju koje praktikuju većinske kulture pozivajući se, između ostalog, i na Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima.

Liberali su na principu unuverzalnosti slobode pojedinca razvijali tezu „*benigne ravnodušnosti*“ po kojoj država:

- 1) ne treba da se suprotstavlja individualnoj slobodi ljudi da izražavaju svoja etnokulturna opredjeljenja;
- 2) ali, isto tako, ne treba da podržava takva opredjeljenja, praktično, ne treba uopšte da se bavi tim pitanjima.

Pokušaji dopune doktrine o univerzalnim ljudskim pravima sadržani su u raznim deklaracijama o manjinskim pravima na svim nivoima do UN. Međutim, svi ovi ne daju željene rezultate jer ne zahvataju suštinska pitanja manjinskih i etničkih prava. Dopune moraju zahvatiti:

- 1) kako univerzalna prava koja pripadaju pojedincima neposredno povezati sa njihovim etnokulturnim identitetom;
- 2) kako precizno definisati specifično grupno diferencirana prava manjinskih i etničkih grupa i drugih diferenciranih grupa u jednom društvu, odnosno državi.

Jedino zahvatanjem ovih pitanja mogu se izbjeći opasnosti zloupotrebe jezika, rasne segregacije, aparthejda i drugih oblika diskriminacije.

Prema tome, društvena stvarnost postavlja liberalnoj teoriji direktna pitanja:

- 1) na koji način manjinska prava mogu koegzistirati sa ljudskim pravima, jer bez ove koegzistencije ljudska prava predstavljaju apstrakciju sa opasnim posljedicama za manjine;
- 2) na koji način se mogu povezivati manjinska prava i individualne slobode, demokratija i socijalna pravda?

3. Multikulturalizam i modeli kulturne raznovrsnosti

Pojam multikulturalizma je direktno vezan za genezu nastajanja ovog društvenog fenomena. Svako multikulturalno društvo ima svoju istoriju nastajanja. Ipak, mogu se izdvojiti dva najznačajnija modaliteta kulturne raznovrsnosti:

- 1) „kulturna raznovrsnost nastaje iz inkorporacije prethodno samoupravljujućih, teritorijalno koncentrisanih kultura u veću državu“ (Kimlika, 2004: 21). Ovdje se radi o *nacionalnim manjinama* koje nastoje da se održe kao osobena društva pored većinske kulture, odnosno nacije;
- 2) „u drugom slučaju, kulturna raznovrsnost nastaje kao rezultat individualne i porodične imigracije“ (Kimlika, 2004: 21). Ovdje su u pitanju *etničke grupe* koje hoće da se integrišu u šire društvo, ali ne da se asimiluju, već da očuvaju svoj etnokulturni identitet i da se toj njihovoj potrebi prilagode institucije šireg društva.

Na osnovu dva modaliteta kulturne raznovrsnosti Kimlika izdvaja dva tipa države u savremenom društvu:

- 1) *multinacionalne države* i
- 2) *polietničke države*

U okviru multinacionalne države koegzistiraju više od jedne nacije, „pri čemu termin nacija znači istorijsku zajednicu, manje ili više institucionalno dovršenu, koja zauzima datu teritoriju i koja ima osobeni jezik i kulturu“ (Kimlika, 2004: 22). Ovdje se izdvajaju bitne odrednice nacije: istorijska zajednica; institucionalno dovršena; sopstvena teritorija; osobeni jezik; osobena kultura.

Primarno mjesto zauzima elemenat *istorijska zajednica*, jer svi drugi „objektivni“ elementi: institucionalna konstitucija, teritorija, jezik, kultura ostaju bez vezivnog tkiva koje oblikuje svaku zajednicu, pa i nacionalnu zajednicu. U istorijskom procesu sublimacije svi „objektivni“ elementi dobijaju svoje posebno, autohtono značenje, značaj i smisao za određenu zajednicu. Zato svaka

nacionalna zajednica ima svoj historijat nastajanja, postojanja i razvitka i daje smisao svom postojanju, tj. ima autohton i autonoman tip samorazumijevanja.

Znači, multinacionalna država nije *nacija-država* u kojoj je izvršena asimilacija posebnih nacionalnosti u jednu naciju, već država u kojoj nacije koje je sačinjavaju imaju potreban nivo autonomije za očuvanje svog nacionalnog identiteta. Znači, multinacionalna država nije *nacija-država* u kojoj je izvršena asimilacija posebnih nacionalnosti u jednu naciju, već savremeni oblik organizacije društva koji omogućava naciji da se ispoljava kao historijska kategorija. Nacija, kao *tipično historijska pojava*, ne trpi neistorijska tumačenja koja ostaju na pojmu država-nacija, čime se redukuje sama logika ideje nacije time što se država postavlja iznad nacije i ako država može biti samo sredstvo nacije. Nacija, takođe, ne trpi neistorijske pristupe koji ostaju na pojmu etničke nacije čime se redukuje sama logika ideje nacije na nivo etniciteta, a logika ideje nacije je upravo u transcendiranju etničke datosti, to jest determinizma rođenja, građaninom i građanskom vezom među ljudima.

To ne znači da građani multinacionalne države ne posmatraju sebe istovremeno kao jedinstven narod bez obzira na kulturnu raznovrsnost unutar jedinstvene države. Bez ovog elementa *patriotskog* osjećanja svih građana multinacionalne države ne bi bio moguć opstanak ove države. Švajcarci, na primjer, imaju veoma izraženo osjećanje zajedničke lojalnosti bez obzira na veoma izražene kulturne i jezičke razlike u njoj. Multinacionalna država će ostvarivati ovo jedinstvo ukoliko razvija istovremeno i *patriotizam i održava nacionalni identitet nacija koje je sačinjavaju*. Prema tome, nezamisliva je moderna nacija kao zajednica građana koja zanemaruje posebne nacionalnosti. Švajcarsku je „najbolje posmatrati kao multinacionalnu državu i osećanje lojalnosti koje ona izaziva izraz je zajedničkog patriotizma, a ne zajedničkog nacionalnog identiteta“ (Kimlika, 2004: 26–7).

Struktura polietničke države je veoma raznovrsna s obzirom na karakter nastajanja etničkih grupa u njoj: imigranti, kolonisti, gastarbajteri, izbjeglice. Sve su ove grupe izvor kulturnog pluralizma polietničke države. Pitanje je koliko je u određenoj državi dopušteno da se taj kulturni pluralizam ispoljava, to jest koliko i na koji način je dopušteno pojedinim etničkim grupama da očuvaju svoje etničke posebnosti, ali istovremeno i da očuvaju cjelinu državne zajednice?

Uostalom, danas imamo situaciju, ne samo da jedna zemlja može biti istovremeno i multinacionalna i polietnička, nego je najveći broj zemalja u svijetu upravo takav.

Očigledno, pojam multikulturalizma se odnosi na dvije bazične grupe:

- *nacionalne manjine* (osobena i potencijalno samoupravljajuća društva u široj državi) i
- *etničke grupe* (imigranti koji su napustili svoju nacionalnu zajednicu da bi se priključili drugom društvu).

Sociološki pogled na cjelinu strukture savremenih društava pojmom multikulturalizma obuhvata i druge društvene grupe koje se svojim kulturnim potrebama izdvajaju i zahtijevaju od društva da iskaže interes za te potrebe i

institucionalno ih sankcioniše. Takve društvene grupe su: prema polnoj strukturi – *žene i muškarci*; prema starosnoj strukturi – *djeca, omladina, srednjovječni ljudi, ostarjeli; hendikepirani; homoseksualci; siromašni i dr.* Sve ove grupe imaju svoju subkulturu koju treba uvažavati i time poštovati njihov identitet.

4. Multikulturalizam i pravna struktura društva

Multinacionalna, polietnička i multikulturalna struktura društva, pored opštih građanskih i političkih prava pojedinaca, zahtijeva institucionalizaciju i *grupnospecifičnih prava*.

U spoju multikulturalne strukture i prava izdvajaju se tri oblika grupnospecifičnih prava:

- 1) *pravo na samoupravu,*
- 2) *polietnička prava i*
- 3) *reprezentaciona prava.*

Pravo na samoupravu se veže za prirodu nacionalnih manjina koje žele da očuvaju potreban nivo autonomije u multinacionalnoj državi. Nacionalne manjine žele punu slobodu u razvoju svoje kulture, obrazovanja, jezika, obezbjeđenje interesa svojih pripadnika, teritorijalnu definisanost, jasan odnos sa centralnim vlastima. „Zahtjevi za samoupravu, dakle, po pravilu uzimaju oblik zahtjeva za prenošenje političke vlasti na političku jedinicu koju kontrolišu članovi konkretne nacionalne manjine i koja korespondira sa njihovom istorijskom postojbinom i teritorijom“ (Kimlika, 2004: 50). Nacionalna manjina zahtijeva prava na samoupravu kao trajna prava ustavom potvrđena, čak do prava na odcepljenje ako ona ocjenjuje da se njihovo samodređenje dovodi u pitanje u okviru postojeće države.

Polietnička prava su vezana za etničke grupe, a predstavljaju zaštitu od „anglokonformističkog“ modela integracije, to jest asimilacije. Polietnička prava možemo posmatrati na dva nivoa:

- 1) na individualnom planu slobodnog izražavanja svoje etničnosti i religioznosti na građanski način, a to znači uvažavanja i poštovanja svih drugih etničnosti i religioznosti;
- 2) na nivou društvenog i institucionalnog uvažavanja etnokulturalnih potreba etničke grupe kao grupe u domenu: javnog finansiranja, radnih uslova i oslobađanje obaveza na radu koje su u suprotnosti sa etničkom kulturom grupe, obrazovanja, etničkih, kulturnih, umjetničkih sadržaja značajnih za očuvanje njenog etnokulturalnog identiteta i ponosa grupe. Etničke grupe nastoje da se sva ova prava utvrde na način koji neće osporavati njihovo efikasno uključivanje u ekonomske, političke, kulturne i druge institucije dominantnog društva.

Reprezentaciona prava su poseban vid prava kojima se „pokriva“ multikulturalna struktura društva. Ona se odnose ne samo na nacionalne manjine i etničke grupe, nego i na druge strukturalne grupe (žene, siromašni, seljaci,

hendikepirani) koje imaju svoje posebne potrebe i interese, a time i zahtjev da neposredno budu zastupljene u institucijama sistema. Smatra se da je demokratski proces u jednom društvu „nereprezentativan“ ukoliko ne izražava raznovrsnost populacije. Naravno, reprezentaciona prava ne podrazumijevaju samo kvantitativnu zastupljenost pojedinih struktura, već, još značajnije kvalitativno predstavljanje i ostvarivanje njihovih suštinskih interesa i njihove subkulture.

Teorijsko tipiziranje ova tri oblika prava ne znači njihovo potpuno međusobno izolovanje. Ova tri prava su veoma povezana, često se preklapaju, postoje mnoge izomorfne linije, tako da se jedna grupa ne ograničava na korišćenje samo jednog od ovih prava.

Grupno diferencirana prava se bitno razlikuju od kolektivističkih prava. Kolektivistička prava vrše kolektivi, a većinu grupno diferenciranih prava vrše pojedinci, pored toga što se ona dodjeljuju i grupi kao cjelini i širem društvu, odnosno državi. Grupno diferencirana prava ne postavljaju pitanje primata individue ili zajednice „ona se zasnivaju na ideji da postizanje pravednog odnosa između grupa zahteva da se članovima različitih grupa dodele različita prava“ (Kimlika, 2004:75–6). Jednostavno, priznaje se realitet društvenog života u kojem je svaki pojedinac istovremeno autonoman subjekt i član određene grupe, i jedino kao takav može realno ostvarivati svoja bazična prava.

Bez grupno diferenciranih prava multinacionalna država može institucionalizacijom univerzalnih prava svojim građanima obezbjeđivati monopol većinske nacije. Ona može obrazovnim sistemom, obrazovnim programima, jezikom u školama i javnim ustanovama, organizacijom i podjelom centralne i lokalne vlasti ignorisati prava nacionalnih manjina, etničkih grupa, žena, hendikepiranih i drugih posebnih grupa. Jasno je da pripadnici ovih grupa ne mogu ostvarivati *individualnu slobodu* ako su u pravno-institucionalnom sistemu društva *zanemareni sadržaji njihove etnokulture, obrazovanja, jezika, specifičnih uslova na radu i slično*. Znači, bez priznavanja specifičnogrupnih prava ne može se obezbijediti elementarna jednakost između manjina i većine, ravnopravnost građana u bitnim sadržajima njihovog individualnog i kolektivnog identiteta.

6. Konsocijativna demokratija i parlamentarizam

Savremena demokratija nije *vladavina većine*, već vladavina koja vodi progresu u pogledu ostvarivanja *fundamentalnih vrijednosti* svih struktura multikulturalne zajednice. Fundamentalne vrijednosti se mogu ostvarivati postizanjem *kvaliteta* na svim nivoima i u svim oblastima rada i života i ostvarivanjem *solidarnosti* u društvu. *Konsocijativna demokratija je u tom smislu vršenje vlasti adekvatnim učešćem svih podstruktura multikulturalnog društva na bazi zajedničkog političkog projekta*.

Konsocijativna demokratija čuva identitet svakog sastavnog elementa i zajednički identitet zajednice kao cjeline. Bitno je da svaki element, pored svoje autonomije, bude u funkciji integracije zajednice. Konstituisano pravo

jedne nacionalne manjine ili etničke grupe da natjera druge da poštuju njene životne interese jeste suštinski u funkciji integracije. Bez poštovanja životnog interesa svake grupacije nema demokratske zajednice. „Ontološka sigurnost“ svake etnokulturalne grupe mora biti kvantitativno i kvalitativno obezbijedena. U kvantitativnom smislu svaka etnokulturalna grupacija i druge posebne grupe (žene, siromašni, hendikepirani) treba da bude adekvatno zastupljena u strukturi vlasti, a u kvalitativnom smislu svaka etnokulturalna grupacija treba da bude u poziciji očuvanja svog etnokulturalnog identiteta i stabilnosti svog materijalnog i društvenog okruženja.

Konsocijativna demokratija upravo podrazumijeva državnu zajednicu u kojoj se političko i kulturno ne poklapaju, zajednicu politički jedinstvenu i istovremeno dovoljno prostranu za ispoljavanje etnokulturalnih identiteta na pojedinačnom i grupnom nivou. Na toj osnovi funkcionišu savremene *multinacionalne i polietničke države*.

Građanska veza kao suština nacije svugdje je rezultat istorijskog procesa i zavisno od konkretnih okolnosti, negdje u suštini endogenog karaktera, a negdje mogu spoljne sile odigrati presudnu ulogu. To ne znači da možemo reći da su nacije negdje prirodne, a negdje vještačke tvorevine. „Ono po čemu se razlikuju nacije Sjeverne Amerike i Zapadne Evrope od nekih zemalja u ostatku sveta koje su se nedavno konstituisale u nacije-političke jedinice, nije suprotnost prirodno-vještačko, nego broj formalnih građana koji su istinski interiorizovali ideju da postoji jedno opšte dobro i nužnost da se poštuju njegova pravila funkcionisanja, koja ga sačinjavaju“ (Šnaper, 1996: 142).

Prema tome, moderna nacija nije vještačka tvorevina (kako neki kažu sintetička nacija), već na određenom stupnju razvitka čovjeka i društva, prirodniija nego etnija sa stanovišta cjeline ljudskog bića i potrebe koju ono ima kao biće zajednice za sve savršenijom i savremenijom zajednicom. Naravno, to automatski pretpostavlja i istorijsku prolaznost same nacije, to jest njenu promjenljivost.

U tom smislu možemo i *nacionalizam* označiti samo u određenom istorijskom kontekstu u kojem protivno logici građanske veze određena etnička skupina ili vjerska grupa hoće da to svoje obilježje izdigne na nivo nacije, to jest da redukuje građansko pravo na etničko pravo, šire posmatrano da redukuje građansko biće na etničko biće i na osnovu toga uspostavlja odnose sa drugim građanima i etničkim grupama. Radi se o nepoštovanju opšteg dobra, razbijanju političkog prostora, u krajnjem razbijanju jedne multinacionalne države. Uspostavljanje konsocijativne demokratije u multinacionalnoj državi je upravo suštinska pretpostavka da do toga ne dođe.

Očigledno, konsocijativna demokratija i parlamentarizam se nalaze u svestranoj i veoma dinamičkoj korelaciji. To je sasvim logično kada parlamentarizam shvatimo kao cjelovit sistem odnosa vlasti u jednoj zajednici u kojem se izražava suština društvenog sistema u njegovoj esencijalnoj i egzistencijalnoj određenosti. Parlamentarizam se ne smije shvatiti kao apsolutizacija vlasti parlamenta pozivajući se na argument da je on neposredno izabran od naroda. To bi izazvalo nestabilnost drugih oblika vlasti, a same građane ostavilo u pasivnu

poziciju kontrole vlasti, pa i samog parlamenta. Konsocijativna demokratija, kroz građanska i politička prava pojedinaca, specifično grupna prava-pravo na samoupravu, polietnička prava i reprezentaciona prava, obezbjeđuje pretpostavku izbora s povjerenjem. Na bazi ovih pretpostavki, svaka vlast – zakonodavna, izvršna i sudska, se bira sa apriornim povjerenjem da će svoju dužnost obavljati odgovorno i savjesno, jer logika konsocijativne demokratije isključuje drugačiji pristup. Pored toga, konsocijativna demokratija pretpostavlja globalnu organizaciju društva na principu „aktivnog društva“ kojim se obezbjeđuje blagovremena kontrola svih oblika vlasti, ne čekajući da se dese negativne posljedice vršenja neke vlasti, pa da se tek nakon toga djeluje. Ali, za profesionalno i odgovorno vršenje vlasti, bez birokratskog, politikanskog i ideološkog uticaja, sve tri vlasti – zakonodavna, izvršna i sudska, moraju imati ustavno konstituisanu autonomiju, jer jedino na taj način mogu ispoljavati svoje profesionalne mogućnosti i sposobnosti.

Autonomija pojedinih vlasti ne znači ni jednog momenta njihovu monopolnu poziciju, njihovu zatvorenost i nemogućnost njihove kontrole. Princip podjele vlasti upravo pretpostavlja kvalitativno posredovanje svih oblika vlasti i svestranu kontrolu vršenja vlasti. Kvalitativno posredovanje znači neprestanu saradnju svih oblika vlasti, u svim domenima koji obezbjeđuju ostvarivanje fundamentalnih vrijednosti sa stanovišta multinacionalne i polietničke strukture određenog društva. Taj proces kvalitativnog posredovanja obezbjeđuje i neposrednu međusobnu kontrolu svih oblika vlasti. Sasvim je logično da iskustvo vršenja sudske vlasti može i treba, da doprinese podizanju kvaliteta zakonodavne vlasti. Izvršna vlast kao kreator i realizator politike jedne zajednice takođe. Međutim, kvalitativno posredovanje nikada ne smije da bude jednosmjerno, jer bi ono proizvodilo monopolnu poziciju pojedinih oblika vlasti. To znači, da ne treba čekati izbore da bi birači na njima dali ocjenu kako je parlament vršio zakonodavnu vlast, jer stranka, ili stranke, koje na izborima osvoje većinsku vlast mogu u svakom momentu vršiti zakonodavnu vlast na principu monopola svojih partijskih programa, a to znači ne u interesu svih građana i nacionalnih i etničkih grupa.

Adekvatna veza konsocijativne demokratije i parlamentarizma u njegovom širem značenju najbolja je garancija da konkretizacija principa podjele vlasti u jednoj državi prati logiku naroda (populus-a), a ne logiku vlasti. Ustav kao konstitutivni akt će tako predstavljati osnivački akt koji građani daju sebi, a ne vladarima.

7. Balkanski identiteti: „prokletstvo malih razlika“ ili bogatstvo kvalitativnog posredovanja

Savremena društva su u osnovi multikulturalna, multinacionalna i polietnička. Uz to, strukture svih savremenih društava su u nezapamćenoj i svakovrsnoj dinamici (migracionoj, demografskoj, ekonomskoj, tehničko-tehnološkoj, kulturološkoj, konfesionalnoj, postsekularističkoj itd.). U takvoj situaciji

treba pronaći značaj i smisao bivstvovanja na individualnom i kolektivnom planu. Dilema se bitno presijeca na odnosu većine i manjine sa ostvarivanjem potrebnog nivoa interkulturalizma. Odnos većine i manjine se relativizira u mnogim dimenzijama.

Kako uspostaviti ovaj odnos bez monopolske pozicije, bilo većine, bilo manjine? Kako manjina da se integriše u dominantnu kulturu, ali da očuva svoj etnokulturni identitet? Kako većina (npr. žene) da se oslobodi svoje podređene pozicije u društvu? Kakav odnos manjina treba da održava sa svojom tkz. „maticom“? Kako dinamizirati multikulturalnu strukturu društva na principima interkulturalizma koji obezbjeđuje da etnokulturalne grupacije kvalitativno posreduju jedne sa drugima, a ne da žive jedne pored drugih?

Pitanja se, naravno, odnose i na proces integracija Balkana u EU.

Kad kažemo proces, to znači da ne može biti govora u jednom uspostavljenom stanju, već on predstavlja životnu dinamiku neposrednog i svakodnevnog ponašanja pojedinaca, kolektiva i institucija jednog društva. Naravno, ova životna dinamika mora biti zasnovana na društvenim pretpostavkama na kojima se izgrađuje kultura individualizma i kultura kolektivizma, adekvatna multikulturalnoj, multinacionalnoj i polietničkoj strukturi savremenih društava.

Kultura individualizma se ispoljava kao kultura pojedinca-građanina zasnovana na njegovim motivima, potrebama, interesima, željama, nivou kulture i ponašanju i kao koncept društva koji uzima pojedinca kao primarnu jedinicu institucionalno-pravne strukture.

Kultura kolektivizma, takođe, ima dva nivoa: kolektivistički elementi saržani u kulturi pojedinca-građanina, a posebno, koncept društva u kojem je kolektivitet primaran u odnosu na pojedinca.

Kakva struktura moći se konstituiše u uslovima kulture individualizma ili kulture kolektivizma je centralno pitanje za odnos većine i manjine u jednom društvu.

Najlakše je reći da treba uspostaviti situaciju jednake moći u kojoj i manjine mogu imati kontrolu nad tempom i smjerom kulturnih i uopšte društvenih promjena. Ali, pitanje je na šta se odnosi jednaka moć? Prije svega na „ontološku sigurnost“ manjina u pogledu stabilnosti i socijalne sigurnosti i očuvanja svog etnokulturnog identiteta. Sve to ne smije prevazilaziti moć zajedničke države, a to znači mora imati predmetnu razumnost u zasjedničkoj državi. Prosto rečeno, manjine ne mogu zahtijevati ostvarivanje onih prava koja prevazilaze objektivne mogućnosti zajedničke države i njenu ukupnu racionalnost održivog razvoja. Naravno, predmetna razumnost se mora iskazivati i od strane zajednice, države, većinske nacije i svih struktura društva.

Očuvanje „ontološke sigurnosti“ manjina ne smije značiti nastojanje za kuturnom ili bilo kakvim vidom izolacije, jer izolacija isključuje komunikaciju, a to ruši multikulturalnu i polietničku zajednicu iz temelja. Očuvanje etnokulturnog identiteta manjina ne smije značiti zatvaranje i izolaciju niti sa stanovišta prirode njihovog kulturnog identiteta, koji je dinamičan, a ne statičan, a to znači spreman i sposoban za interkulturalna susretanja.

Tako faktor *autohtonosti*, i pozivanje na njega, u savremenim uslovima dobija poseban značaj, pogotovo smislenost. Danas sve strukture multikulturalnih i polietničkih društava: većina i manjina, etničke grupe, imigranti jednako polažu pravo na očuvanje svog etnokulturnog identiteta. Svi oni nose sa sobom svoju autohtonost. Dinamizam savremenih društava, povećanje migracionih kretanja, jačanje straha od gubljenja identiteta usled globalizacije savremenog društva relativizira faktor autohtonosti. Svi žele društvo u kojem vlada situacija jednake moći, institucionalizovana na principu konsocijativne demokratije. Kako većina ima mogućnost da zaštiti svoju societalnu kulturu, to treba da imaju i nacionalne manjine, etničke grupe, imigranti i druge grupe posebnog socio-demografskog identiteta. Sve to ne znači da većinska kultura gubi svoje „većinsko“ značenje, značaj i smisao. Njeno posredovanje sa manjinskim kulturama ima sublimirajuću refleksivnost u znaku obogaćivanja i uzvišenosti jednih i drugih.

Istinska jednakost se sadrži u različitom tretmanu svih ovih grupa. Međutim, pogrešno bi bilo ovu različitost tretirati na principu „getoizacije“ u cilju očuvanja autohtonosti određene grupe. Osnovni cilj posebnih prava jeste da se svim grupama omogući da međusobno komuniciraju na ravnopravnoj osnovi. Poznati je primjer Brazilske vlade koja nastoji da indijanska zemljišna prava reinterpreтира tako da mogu biti primjerena samo na „stvarne Indijance“, a to znači na one koji nijesu usvojili bilo koji proizvod industrijskog svijeta. To bi rezultiralo time da na kraju ne bi bio ni jedan korisnik indijanskih prava, a to znači da bi indijanska zemlja bila na raspolaganju. Očigledan primjer kako se autohtonost dovodi do besmisla.

Isto možemo reći za nacionalne manjine u multinacionalnoj državi i njihovom autohtonost u slučaju da većina priznaje prava samo onim nacionalnim manjinama koje su očuvale svoju autohtonost kao da su u državi u kojoj živi većina pripadnika njihove nacionalnosti, ili, u slučaju da nacionalne manjine zahtijevaju ostvarivanje svojih prava kao da žive u državi u kojoj živi većina pripadnika njihove nacionalnosti. U oba slučaja radi se o ponašanju van svake *razumne predmetnosti* kao osnovnog ljudskog dobra.

Autohtonost ne smije biti izraz potrebe za izolacijom, jer bi time postala besmislena. Autohtonost može imati smisla samo u vidu kvalitativnog posredovanja sa drugim segmentima multikulturalne i polietničke strukture određenog društva i u tom kontekstu vlastitog razvoja i usavršavanja nosioca autohtonosti. U tom posredovanju dolazi do sublimiranja svih komponenti strukture društva i subjekata koji ispoljavaju njenu životnu dinamiku. Ako imamo društvenu situaciju u kojoj postignuti nivo interkulturalizma obezbjeđuje obogaćivanje svih multikulturalnih i polietničkih grupacija, onda istovremeno *snažna nacionalna svijest i osjećanje patriotizma* neće biti u sukobu. Naprotiv, imaćemo prirodnu vezu ova dva elementa u funkciji čvrste vezanosti za svoju širu zajednicu (primjer Švajcarske).

U osnovi neprestanog održavanja prirodne veze *nacionalnog i patriotskog* mora stajati izgrađen i prihvaćen sistem zajedničkih vrijednosti koji čine: vjera u jednakost i pravičnost; vjera u konsultacije i dijalog; značaj prilago-

đavanja i tolerancije, podržavanje raznovrsnosti; saosjećanje i velikodušnost; visoki nivo solidarnosti; vezanost za prirodnu okolinu; opredijeljenost za slobodne, mirne i nenasilne promjene. Sve su ovo elementi životne dinamike koji se ne mogu preuzeti ni od koga sa strane, koji ne mogu predstavljati „uvozni artikal“, koji se moraju neprestano izgrađivati i održavati u zajedničkoj istoriji svake multikulturalne i polietničke zajednice savremenog društva. Ovu dinamiku mora neprestano pratiti razvoj kulture individualizma i kulture kolektivizma u njihovim sociološkim dimenzijama kako smo već istakli.

Za uspostavljanje demokratije na ovim osnovama nema univerzalnih rješenja ni magičnih i trajnih formula. Manjine i većine se u velikoj mjeri sukobljavaju sa pitanjima kao što su: jezička prava; regionalne autonomije; političko predstavništvo; obrazovni sistem i nastavni programi, zemljišna svojina; imigraciona i naturalizaciona politika; nacionalni simboli – izbor himne, državni praznici i dr. Svaki spor ima svoju istoriju, a to znači svoju specifičnost sa stanovišta prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Specifičnost ne isključuje, već podrazumijeva poštovanje osnovnih ljudskih prava i principa konsocijativne demokratije. Ali, nepobitna je činjenica da nema izgleda za pozitivno prevladavanje napetosti na relaciji većina – manjina, kada neka manjina posmatra sebe, ili je posmatrana, kao neko ko pripada nekoj drugoj državi, proglašavajući je „matičnom državom“ i zaštitnikom manjine. To bi značilo da svaki pripadnik manjine hoće da svoj etnokulturni identitet i svoju statičnu autohtonost, ispoljava kao da je u zemlji u kojoj živi njegova većinska nacija, a to dalje znači da ne želi da se integriše u zemlju u kojoj živi. Krajnja kosekvencu takvog nastojanja bila bi rušenje multikulturalne i polietničke strukture kakvu imaju sva savremena društva, bez izuzetka. Suština i perspektiva savremenih društava jeste očuvanje i dalji razvoj njihovih multikulturalnih i polietničkih struktura na bazi interkulturalizma, a to znači emancipaciju svijesti i emancipaciju senzibiliteta njihovih građana u smislu pihvatanja države u kojoj žive kao matične države, a ne bilo koje druge. Činjenica je da sama društvena zbilja, sadržana u multikulturalnoj i polietničkoj strukturi savremenih društava, iz temelja mijenja pojam „matične zemlje“. Životna dinamika i predmetna razumnost upućuje svakog građanina da prihvata kao matičnu zemlju, onu u kojoj ostvaruje svoje životne potrebe i interese i svoj etnokulturni identitet. Ovo stanovište ima poseban značaj za uspostavljanje trajnog mira na Balkanu, a to znači i progresivno usmjeravanje integracionih procesa Balkana u EU.

Konkretno govoreći, multikulturalna i polietnička struktura crnogorskog društva je održiva i ima perspektivu ako svi građani, bez obzira da li je neko Crnogorac, Srbin, Bošnjak-Musliman, Albanac, Hrvat, pripadnik RAE populacije, prihvata Crnu Goru kao matičnu zemlju. To znači, da niko posebno ili pojedini kolektiviteti ne mogu zahtijevati da svoj društveni status imaju kao da žive i rade u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Albaniji, Hrvatskoj ili bilo kojoj zemlji izvan Crne Gore i pod njihovom spoljašnjom zaštitom. Istovremeno to ne znači zatvorenost za sve oblike saradnje sa ovim zemljama, koji doprinose kvalitetu i progresu uz očuvanje cjelovite društveno-političke strukture Crne Gore kao

moderne zajednice građana. Na tim principima Crna Gora može, sa punim državnim subjektivitetom i subjektivitetom svakog njenog građanina, ići u evropske integracije.

L i t e r a t u r a

- Altermat, Urs (1997), *Etnonacionalizmi u Evropi*, Sarajevo: Svetionik.
- Amartja, Sen (2002), *Razvoj kao sloboda*, Beograd: Filip Višnjić.
- Arent, Hana (1991), *O revoluciji – odbrana javne slobode*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bauman, Zigmunt (1984), *Kultura i društvo*, Beograd: Prosveta.
- Bek, U. (2001), *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Berlin, I. (1992), *Četiri ogleda o slobodi*, Beograd: Nolit.
- Bojanić, D. (1983), „Verski i etnički sastav stanovništva“, u: *Istorija Niša*, Niš: Gradina i Prosveta.
- Bull, Hedley and Adam Watson (ed.) (1984), *The Expansion of the International Society*, Oxford: Oxford University Press.
- Bull, Hedley (1977), *The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics*, London: McMillan.
- Buzan, Barry (1991), *People, States and Fear*, 2nd ed., Hemel-Hempstead, U.K.: Harvester Wheatsheaf.
- Castells, M. (2000), *Uspon umreženog društva*, Zagreb: Golden marketing.
- Checkel, Jeffrey T. (1998), The Constructivist Turn in International Relations Theory, *World Politics*, 50(2): 324–348.
- Cox, R. (1981), Social Forces, States, and World Orders: Beyond International Relations Theory, *Millennium: Journal of International Studies*, 10(2): 126–155.
- Cutler, Claire (1991), „The Grotian Tradition in International Relations“, *Review of International Studies*, 17(1991): 41–65.
- Cvetković, V. (1997), Moderna Srbija: potraga za nacionalnim identitetom, Beograd: *Gledišta* br. 1.
- Czaputowicz, Jacek (2003), The English School of International Relations and Its Approach to European Integration, *Studies & Analyses*, 2(2): 3–55.
- Dal, R. (1997), *Poliarhija: participacija i opozicija*, Beograd: Filip Višnjić.
- Drašković, V. (2002), *Kontrasti globalizacije*, Beograd, Kotor: Ekonomika, Fakultet za pomorstvo.
- Džeri M., Edvard Goldsmit (2003), *Globalizacija*, Beograd: CLIO.
- Đurić, M. (1987), *Sociologija Maksa Webera*, Zagreb: Naprijed.
- Elijas, N. (2001), *Procesi civilizacije*, Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ernest, G. (1991), *Nationalismus und Moderne*, Berlin.
- From, E. (1998), *Imati ili biti*, Beograd: Narodna knjiga – ALFA.
- Fuko, M. (1996), Zašto proučavati moć – pitanje subjekta, Podgorica: *Ovdje*, br. 325
- Fuko, M. (1998), *Treba braniti društvo*, Novi Sad: Svetovi.
- Fukojama, F. (2007), *Građenje države*, Beograd: Filip Višnjić.
- Gardos, I. (1998), *Multikulturalno obrazovanje prema interkulturalnom obrazovanju*, Beograd: Društvo za unapređenje romskih naselja i SANU.
- Gelner, E. (1997), *Nacija i nacionalizam*, Novi Sad: Matica srpska.
- Gidens, E. (1998), *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.

- Grupa autora (2003), *Vrijeme i progres*, Podgorica: CANU.
- Habermas, Jürgen, Rancière, Jozef (2006), *Dijalektika sekularizacije*, Beograd: Dosije.
- Hajdeger, Martin (1985), *Bitak i vrijeme*, Zagreb: Naprijed.
- Harding, S. (2005), *Multikulturalnost i nauka*, Podgorica: CID.
- Held, D. (1997), *Demokratija i moderni poredak*, Beograd: Filip Višnjić.
- Heler, Agneš (1978), *Svakodnevni život*, Beograd: Nolit.
- Heler, Agneš (1984), *Teorija istorije*, Beograd: Rad.
- Hiršman, A. (1999), *Strasti i interesi*, Beograd: Filip Višnjić.
- Hollitscher, W. (1985), *Natur und Mensch im Weltbild der Wissenschaft*, Berlin: Akademie-Verlag
- Hubert, M. (1986), *Natur als Kulturaufgabe*, Stuttgart: Deutsche Verlags-Astalt.
- Inaldžik, H. (2003), *Osmansko carstvo*, Beograd: Utopija.
- Jakšić, B. (1998), *Rasizam i ksenofobija*, Beograd: Forum za etničke odnose.
- Johanes, F. (2001), *Vrijeme i Drugi*, Nikšić: Jasen.
- Johnston, S., McGregor, H., Taylor, E. (2000), Practice-Focused Ethics in Australian Engineering Education, *European Journal of Engineering Education*, 25, 4, 315–324.
- Kazija, N. (2008), *Implementacija Nacionalnog programa za Rome*, Zagreb: Levijatan 2.
- Kimlika, Vil (2004), *Multikulturalizam-multikulturno građanstvo*, Podgorica: CID.
- Lazić, M. (2005), *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2008), Pojam društvene promene: osnovna teorijska shvatanja, Nikšić: *Sociološka luča*, II/2, 3–15.
- Leković, D. (ur.), *Progres i vrijeme*, Podgorica: CANU.
- Liotar, J. E. (1988), *Postmoderno stanje*, Novi Sad: Bratstvo jedinstvo.
- Mander, Dž. Goldsmit, E. (2003), *Globalizacija*, Beograd: CLIO.
- Matsura, K. (2008), *Može li čovječanstvo da se sačuva*, Beograd: Politika.
- Nirenberg, D. R. (2006), *Stanje sveta 2006*, Beograd: Politika.
- Petar II Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*
- Poper, K. (1993), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, I i II, Beograd: BIGZ.
- Pušić, Ljubinko i dr. (2003), *Urbana kultura*, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Radovanović, V. (2007), *Politika i metodi regionalnog razvoja*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Radovanović, V. (2007), „Umrežena ekonomija i marginalizacija nekih društvenih grupa i geografskih prostora u procesima globalizacije“, u zborniku: *Ekonomija i sociologija*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Radulović, J. (2006), *Procesi globalizacije i „welfare state“*, Podgorica: Mediteran.
- Ranković, M. (1998), *Sociologija i futurologija*, Beograd: Institut za sociologiju.
- Schwarz, B. (1996), Mit o raznolikosti: američki vodeći izvozni kapital, Beograd: *Sociološki pregled*, vol. 30, br. 1, 103–113.
- Sekulić, N. (2002), Postmodernizam i kraj antropologije, Beograd: *Sociologija*, vol. 44, br. 4, 343–366.
- Semprini, A. (2004), *Multikulturalizam*, Beograd: CLIO.
- Simunović, M. (2007), Sigmund Frojd – tvorac središnje imaginacije našeg doba, Nikšić: *Sociološka luča*, I/2, 3–7.
- Smit, A. (2010), *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Šnaper, Dominik (1996), *Zajednica građana*, Novi Sad-Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Tamir, J. (2002), *Liberalni nacionalizam*, Beograd: Filip Višnjić.

- Tibi, Bassom (1995), *Krieg der Zivilisationen, Politik und Religion zwischen Vernunft und Fundamentalismus*, Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Valerštajn, I. (2005), *Posle liberalizma*, Beograd: Službeni glasnik.
- Vukićević, Slobodan (2003), *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Cetinje: Centralna biblioteka „Đurđe Crnojević“.
- Vukićević, Slobodan (2007), *Menadžment slobodnog vremena u turizmu*, Podgorica: CID.
- Vukićević, Slobodan (2005), *Sociologija – filozofske pretpostavke i temeljni pojmovi*, Beograd: PLATO.